

МОҢҒОЛДЫҢ ҚҰПИЯ ШЕЖІРЕСІ ҚОЛЖАЗБАСЫ НЕГІЗІНДЕ 13. ҒАСЫРДАҒЫ МОҢҒОЛДЫҢ КИІМ- КЕШЕГІНДЕГІ ЫҚТИМАЛДЫ ЭТНИКАЛЫҚ ІЗДЕР

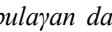
Gulkhanyс ARYSTANOVA *

Түйіндеме

Бұл мақалада «Моңғолдың құпия шежіресі» атты эпикалық қолжазбаның негізінде 13. ғасырдағы моңғол киімдеріндегі ықтималды этникалық іздер қарастырылады.

Жазбада аталған Қоңырат (Onggirat/Konggirad) , Керей (Kere'it/Kereid) , Найман , Merkit (Merkid) сияқты тайпалар уақыт өте келе бүгінгі қазақ, өзбек, қырғыз бен қарақалпақтың этникалық құрамдас бөлігі ретінде дербес ел болып қалыптасуына негіз болды.

Зерттеудің мәні — қолжазбадағы ерте моңғол дәуіріндегі киім-кешек пен осыған байланысты салт-дәстүрді талдау, мүмкіндігінше этникалық белгілерді анықтау.

Мақаланың объектісі ретінде «qar-a bulayan daqu/qara bulııan daqu» (қара бұлғын тон), «büse» (белдік) және «altan büse» (алтын белдік) терминдері алынды.

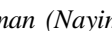

Нәтижесінде, «Моңғолдың құпия шежіресі» қолжазбасында аты аталған «qara bulııan daqu», «büse» «altan büse» мен қазақтың тон, шекпен, ішік, белдік пен алтын белдігі салыстырылып, ұқсас жақтары көрсетіліп, этникалық іздер бар екендігі анықталды.

Түйін сөздер: Моңғолдың құпия шежіресі, тайпалық және рулық атаулар, қара булукан дақу, бусе, алтан бусе, тон, ішік, шекпен, алтын белдік, этнос.

MOĞOLLARIN GİZLİ TARİHİ ESERİNE GÖRE 13.YÜZYILDAKİ MOĞOLLARIN GİYİM- KUŞAMINDA OLASI ETNİK İZLER

Özet

Bu makalede “Moğolların Gizli Tarihi” adlı epik üsluba malik esere göre 13. yüzyıldaki Moğolların giyim-kuşamundaki olası etnik izler incelenmiştir.

Eserde adıgeçen Onggirat (Konggirad) , Kere'it (Kereid) , Naiman (Nayiman) , Merkit (Merged) , Tatar , Borjigin/Kiyad , Dörben gibi kabilelerin zamanla bugününün Kazak, Özbek, Kırgız ve Karakalpakların etnik bir bileşeni olarak bağımsız bir ülkenin temelini oluşturmuşlardır.

Araştırmamanın amacı, eserdeki Moğol dönemi giyim kuşamı ve geleneklerini incelemek, mümkünse etnik özelliklerini tespit etmektir.

* Гүлханьс Арыстанова , Доктора Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, arystanovagulkhanis@gmail.com.

ᠠᠵᠢ ᠵᠢᠨᠠᠨ ᠲᠠᠭᠤ (qar-a bulayan daqu/kara samur kürk), ᠪᠦᠰᠡ (büse, kemer) ve ᠠᠲᠠᠨ ᠪᠦᠰᠡ (altan büse/altın kemer) terimleri makalenin araştırma nesnesi olarak seçildi.

Neticede “Moğolların Gizli Tarihi” eserinde adıgeçen “qara buluqan daqu”, “büse” ve “altan büse” ile Kazakların “ton”, “ışık”, “šekpen”, “beldik”, “daqu”, “jaki”, “altın beldik” gibi giyim kuşamları incelenerek, benzer yönleri gösterildi. Aynı zamanda giyim kuşama dair geleneklerin de karşılaştırması yapıldı ve etnik izlerin olduğu tespit edildi.

Anahtar kelimeler: Moğolların Gizli Tarihi, aşiret ve boylar, qara buluqan daqu, büse, altan büse, ton, ışık, şekpen, beldik, altın beldik, etnos.

BASED ON THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS POSSIBLE ETHNIC TRACES IN THE 13TH CENTURY MONGOL CLOTHING AND ADORNMENT

Abstract

This article discusses the possibility of ethnic traces in the clothing and adornment in the 13th century according to the epic chronicle “The Secret History of the Mongols”.

The tribes mentioned in the chronicle, such as Onggirat (Konggirad) ᠤᠩᠭᠢᠷᠠᠲ, Kere’it (Kereid) ᠬᠡᠷᠡᠢᠲ, Naiman (Nayiman) ᠨᠠᠶᠢᠮᠠᠨ, Merkit (Merged) ᠮᠡᠷᠬᠢᠲ have formed the basis for the formation of of today’s Kazakh, Uzbek, Kyrgyz and Karakalpak ethnic nations, as well as their clothing and adornment.

The study focuses on analysing the clothing and customs associated with it in the early Mongolian period of the chronicle and identifying their ethnic traits.

The terms ᠠᠵᠢ ᠵᠢᠨᠠᠨ ᠲᠠᠭᠤ (qar-a bulayan daqu / black sable coat), ᠪᠦᠰᠡ (büse/belt), ᠠᠲᠠᠨ ᠪᠦᠰᠡ (altan büse/golden belt) have been chosen as the object of the article.

As a result, “The Secret History of the Mongols” chronicle’s “qara buluqan daqu”, “büse”, “altan büse” and the Kazakh “iyşiyk”, “šekpen”, “beldik” (belt), “altın beldik” (gold belt) were compared and their similarities shows there ethnic traces.

Keywords: The Secret History of the Mongols, tribal and clan names, qara buluqan daqu, büse, altan büse, ton, iyşiyk, şekpen, beldik, altın beldik, ethnicity.

КІРІСПЕ

Біз талдаған «Моңғолдың құпия шежіресі» моңғол тілдес халықтардың 13. ғасырдағы маңызды жазба деректерінің бірі болып табылады. Бұл эпикалық шежіре, бізге моңғол империясының тарихы, мәдениеті, әлеуметтік өмірі, дәстүрі, әсіресе біз үшін ең маңыздысы киім-кешек туралы ақпарат береді. Бұл қолжазбаның моңғолша аты «Mongqol-un niuca to[b]ça'an» деп аталады. Эпикалық шежіренің ғылыми транскрипциясын П.Кафаров, С.Козин, Э.Хейниш, П.Пеллио, Л.Лигети, А.Темир, Сумьябаатар Балдандоржийн, И.Рахевилз сияқты басқа да ғалымдар жасап шықты. Игорь Рахевилз «Моңғолдың құпия шежіресі» кітабының кіріспесінде түркі және моңғол тілдес халықтардың өшпес дәстүрін көрсететін поэзиялық кітап екенін

түсіндіреді. Бұл қолжазба 13. ғасырдағы моңғол-түрік көшпенділерінің алғашқы дереккөзі болып табылады.

1. АЛДЫҢҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ШОЛУ ЖАСАУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ

«Моңғолдың құпия шежіресі» атты қолжазба бойынша көптеген ғалымдар әр түрлі салада талдау жасады. Жалпы киім-кешек пен дәстүр бойынша Н.Хрипунов, Уламбаяр Эрдэнэбат, А. Мазарчук, И. Ока, М. Содномпилова, М. Горелик, З. Доде, А. Бирталан, Цыбанова Д. мен қазақ ғалымдарынан Н. Базылхан, А. Тойшанұлының жазған еңбектері біз үшін пайдалы болды.

Атап айтқанда, А.Мазарчук өзінің ««Общемонгольская лексика в названиях предметов одежды и украшений в «Сокровенной сказании монголов»» атты еңбегінде киім-кешек пен зергерлік бұйымдарға қатысты қолданылған лексиканы қарастырды. «Моңғолдың құпия шежіресінде» аты аталған киім-кешектердің этимологиясын анықтап, қазіргі халха, бурят пен қалмақ тіліндегі паралелін тапты (Мазарчук, 2019:57-68). З.Доде «Степи Европы в эпоху средневековья» ғылыми еңбектер жинағында жарияланған ««Халат власти» и «пояс покорности» - почетная одежда в монгольской имперской культуре: опыт семантической реконструкции» атты мақаласында ортағасырлық дереккөздерде қамтылған миниатюралардағы моңғол элитасының костюміне анализ жасады (Доде, 2015: 7-74). Н.Хрипунов, 13-15. ғасырдағы костюмнің эволюциясын ескере отырып, зерттеу қажет екендігін айта келе, екі ғасырдағы киім-кешекті жүйелі зерттеу үшін 4 кезеңге атап айтқанда, 1207-1266 ж; 1266-1312 ж; 1312-1359 ж; 1359-1419 жылдарға бөліп, оның тек Жошы ұлысының біртұтас моңғол мемлекетінде болуы кезеңін ғана қарастырған. Сондай-ақ, 13.ғасырдың басында моңғол киімі көшпелілер киімінің тікелей мұрагері болып табылатынын, 1266-1312 жылдары арасына моңғол киім-кешегі түрік халықтарының киім-кешегінің әсерінде қалғандығын, тек қана 12. ғасыр емес, тіпті 10. ғасырда да айтарлықтай айырмашылық болмағандығын, ал 13. ғасырда моңғол киім-кешегі империяның ақсүйектерінің, дворяндарының киіміне айналғанын айтады (Хрипунов. 2012: 386). Ал ол кезеңде аталмыш аймақта өмір сүрген түрік-моңғолдардың күнделікті өмірі, киген киімі, дәстүрі жайлы Марко Поло (Поло, 1873: 250), Плано Карпини мен Рубруктың (Рубрук, 1957:272) саяхатнамаларынан да кездестіруге болады.

2. МӘСЕЛЕНІ ТҰЖЫРЫМДАУ

«Моңғолдың құпия шежіресі» көркем әдеби аудармасында аталған найман, қоңырат, жалайыр мен керейлер сол географиялық аймақта, әлеуметтік және мәдени кеңістікте 13.ғасырдан алдын және кейін басқа этностармен бірге ұзақ уақыт өмір сүрген. Моңғол ұлттық киімінің қалыптасуына сол кездері тығыз қарым-қатынас жасаған көршілес халықтардың ықпалы болды. Бұл жерде моңғол және түрік тайпаларына тән ортақ ұқсастықтарды көруге болады. Осы тұста Л.Гумилевтің екі ұлтаралық жақындық дәрежесімен анықталатын суперэтнос терминін алға тартқымыз келеді. Түптеп келгенде, түрік және моңғолдардың киім кию дәстүрі қарапайымдылығымен қоса сәнділігімен ерекшеленеді. Киім-кешек пен зергерлік бұйымдардың пішімі, әшекейі, орнаментінде кездесетін аймақтық, тайпа-рулық ерекшеліктерді зерттеу арқылы құрамындағы этникалық топтарды анықтап ажыратуға болады. Түрік-моңғол тайпаларындағы сәндік әшекейлердің шығу тарихы олардың сұлулыққа деген талпынысынан емес, адамның қоғамдағы орнына байланысты. Ерекше айтылатыны, түрік-моңғол халықтарының бір-бірімен этникалық әрі мәдени тұрғыда байланысы зор болған. Бірақ ол кездегі этникалық белгілер дегенде, ол замандағы ұлт ұғымының түсінігі мен қазіргі замандағы мағынасы екі түрлі екенін ұмытпауымыз керек. Яғни, моңғол кезеңінде «ұлыс», «тайпа», «ру», қазіргі түсінікте «халық» деп жүрміз. Дегенмен әркез өзінің қай рудан екенін біледі. Қағанат, ұлыс, тайпа (yasun), ру (obogh) туралы Christopher P. Atwood кеңінен анықтама берген (Atwood, 2004: 421).

Осы мақаланы жазуымызға себеп болған жағдай қолжазбада аттары аталған қоңырат, найман, керей, меркіт рулары бүгінгі таңда түркі тілдес халықтардың ішінде де бар болғандығында. Оған дәлел, Гүлғайша Сағидоллақызы, «Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны: қазақ және моңғол тілдерінің материалдары» бойынша зерттеуінде оңғырат, керейіт, найман т.б. сияқты кейбір тайпалардың кейінірек қазақ халқының дербес ел болып қалыптасуына негіз болғандығын жазады. Ал 13.ғасырда бұл этникалық тайпалар мен рулардың барлығы «киіз туырлықты» деп аталған. Мұнан басқа «дагуулан нутаглах» яғни, «олармен бірге қоныстанып, көшіп-қонып жүргендер» делінген (Сағидолла, 2003: 248).

А.Маликов «Монгольские элементы в этнонимике и этнотопонимах долины Зеравшана (XV-XIX вв.)» атты мақаласында былай жазған: «Орта Азияға қоныс аударған Шыңғыс хан дәуіріндегі түркі-моңғол руларының түркі тілдес халықтардың арасында сіңіп, өзбек, қазақ, қырғыз, қарақалпақ т.б. халықтардың қалыптасуына

атсалықандығын білдіреді» (Маликов, 2021: 85). 13. ғасырдың басында найман, керей, меркіт, қоңыраттардың өз қағанаты, ханы мен өзіне тән салты болған. Ол кездегі дүркіреген дербес мемлекет болған ру-тайпалардың аттары сақталып қалған. Мысалы, киім-кешектерінде «керей тымақ», «алты сай найман тымақ» деген ру аттары кездеседі. Қазақстан, Өзбекстан, Қарақалпақстан мен Қырғызстанның ішіндегі халық «қоңырат руы», «найман руы», «керей руы» деген рулық атауларымен жалғасын табуда. Аталмыш елдер әлі күнге дейін ру-тайпалық шежіреге мән беруде. Бүгінгі қазақ халқында келін түсіріп, қыз аларда ру сұрасу маңызды. Себебі, қазақтың бұрыннан келе жатқан дәстүрі — жеті атаға дейін қыз алып, қыз беріспеу ұлы даланың өзгермес заңы. Сондықтан бұл қолжазба тек қана моңғолдың ғана емес, орал–алтай тілдік тобына жататын түркітілдес халықтардың тарихын, материалды мәдениетін, киім-кешек тарихын зерттеуде маңызды.

3. ГИПОТЕЗА

Зерттеу нысаны «Моңғолдың құпия шежіресі» атты қолжазбадан біз таңдап алған «qara buluqan daqu» (қара бұлғын тон), «büse» (белдік), «altan büse» (алтын белдік) бұйымдарында этникалық іздер бар ма? «Şidkül¹» (сыйлық), «emüskel» (киім, бұйым), «киіт²» және белдікке байланысты дәстүрлер бүгінгі таңда қолданыста ма? Осы еңбекте қаншалықты этникалық белгілер бар? Осы сұрақтар негізінде «Моңғолдың құпия шежіресі» атты қолжазбаға сүйеніп, 13. ғасырдағы моңғолдардың киім-кешегіндегі ықтималды этникалық іздерді қарастыра отырып, бүгінгі қазақтың киім-кешегі мен дәстүрін салыстырып, анализ жасап көрейік. Эпикалық шежіреде аты аталған қоңырат, найман, керей, жалайыр, меркіт сынды рулар бүгінгі таңда бірнеше түркі мемлекеттерінің құрамында өміршеңдігін жалғастыруда. Солардың бірі — қазақ халқы.

4. ӘДІСТЕМЕЛЕР

Мақаланы толық ашу үшін бірнеше әдіс-тәсілдерді қолдандық. Атап айтқанда: баяндау, тарихи-салыстырмалы әдіс пен семиологиялық талдау жүргізілді. Сонымен

¹ «Şidkül» моңғол дәстүрі бойынша қалыңдық үйлену тойының сыйлығын (şidkül) келін өзінің болашақ қайын атасы мен қайын енесіне алып келген. Темүжіннің қалыңдығы Бөртенің шешесі (Цотан) Темүжіннің шешесі Хоэлунға үйлену тойының сыйлығы (şidkül) ретінде «qara buluqan daqu» жібереді. «Моңғолдың құпия шежіресінде» Темүжін бұл сыйды Оң ханға сыйлайды. Мұның түбінде Йесүкейдің көзі тірісінде анттасқан достығы, «әкесінің өзі өлсе де, көзін көрген өлмесін» деп әке орнына әке ретінде санауы, әрі одақтас іздеу мен күш жинау жатыр. Қараңыз: (Мазарчук. 2019:59).

² Киіт, кит (кит кию): әдет-ғұрып бойынша құдалардың арасында жасалатын кәденің бірі.

қатар, «The Secret History of the Mongols» (Игор Рахевилз), «Histoire Secrète des Mongols» (Лайош Лигети), «Сокровенное сказание монголов» (С.Козин), «Moğolların Gizli Tarihi» (А.Темир), «Монголын нууц товчоо. Үсгийн галиг» (Сумьяабаатар Балдандоржийн) мен «Моңғолдың құпия шежіресі» (Н.Базылхан) еңбектеріне анализ жасалып, салыстырылды. Соның ішінде И.Рахевилздің «The Secret History of the Mongols» аударма нұсқасы мен Нәпіл Базылханның «Моңғолдың құпия шежіресі» аударма нұсқасын негізге алдық.

Л.Гумилев Жер бетіндегі адамдар өмір сүрген ортаны яғни, антропосфераны фольклор, ұлт, этнос деп аталатын қауымдастыққа бөлді. Оның айтуынша, этнос ұғымы этникалық жүйелердің бірнеше түрін анықтайды. Негізінде «этнос» терминін енгізген Л.Гумилев. Этнос дегеніміз сембиоз. Ал сембиоз өзі әртүрлі тайпалардың араласуы нәтижесінде пайда болатын құбылыс. Ғалымның сөзінше, дүниеде таза этнос жоқ. Этногенез процесі жүріп жатқанда белгілі бір ұлттың яғни, этностың бір атадан, бір анадан қалған қасиеттері ерекшеленбейді. Этногенез мәселелері туралы Л.Гумилев өзінің «Конец и вновь начало» атты зерттеулерінде ашып айтқан (Гумилев, 2016: 384). Ал Л.Гумилев «Этногенез және Жер биосферасы» еңбегінде «пассионарлық» ұғымына кеңінен тоқталды. Онда типикалық этногенез процесін және этностар арасындағы өзара байланысты сипаттады. Л.Гумилев теориясы бойынша этникалық жүйе иерархиялық тізбекте дамыды. Яғни, ең жоғарысы суперэтнос болса, ең төменгісі консорция. Л.Гумилевтің теориясында тарихтағы суперэтностарға византия, мұсылман, христиан, түрік және славян этностары кіреді. Соның ішінде бізге ең жақыны түрік суперэтносының киім-кешектері. Суперэтнос көлемі, күшімен емес, тек ұлтаралық жақындық дәрежесімен анықталады (<https://www...>, 14-09-2022).

Қазақша әріптерді латын тілінде транскрипциялау үшін Дәуіт Шомфай Қара мен Ева Чакидің әдісі қолданылды (Кара, Csáki. 2001: 217).

5. АНЫҚТАМА

О.Ковалевскийдің сөздігінде «Qara buluqan daqu» Dakhou, «дахà fur coat» (turned out with wool up), (Kovalevskiy, 1849:1570), Н.Базылхан «дах (дақы, тері тон, былғарыдан жасалған тон) деп сипаттайды. Дахлах (дақы кию, тері тон кию) (Базылхан, 1984:179-180). Ф.Лессинг, «дахu, дах» (coat with fur outside) деп аударған (Ferninand,1960:237). Н.Әлімбаевтың жетекшілігімен дайындалған жоба «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің этнографиялық коллекциясы»

каталогтар сериясының 1-томы: «Қазақтың дәстүрлі киім кешегінде» ісмер Оразхан Бітеубайқызының қара және ақсұр түсті ешкінің терісінен құрап тіккен, аязды күндері киімнің сыртынан киетін қыстық сырт киімі (дақы) берілген. Бірақ бұл жерде дақының ұзындығы тон сияқты емес, қысқалау 122 см, қондырма жеңді, үлкен қайырма күйек жаға салынған. Белі сәл ғана қынап пішілген, бүйірінде үшкіл шабулары бар. Иығының ені 83 см, жеңінің ұзындығы 70 см, екі иіннің аралығы 58 см, етегінің шалғайы 257 см, өңірінің ені етегінде 46 см деп берілген. Дақының иесі найман руынан шыққан Рүстем Тойшан (Өлімбай. 2009:186). Бұл «дақы» қазіргі таңда Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінде сақтаулы. Коллекцияда бұлғыннан басқа ешкінің терісінен де тігілетінін көрудеміз. Мұражайдағы дақының өлшемі тонға қарағанда қысқа тігілген. Информатор А.Бирталан, моңғолдың «даку» сырт киімінің ұзындығы да қысқа екенін білдіруде (Бирталан. Жеке сұқбат: 2022).

Б.Кәмалашұлы, «дақы» сырт киімін былай сипаттаған: «тұлып тектес, бірақ жүні сыртқа қаратылып, іші тысталып жасалатын, ертеректе аязы қатты, боранды аймақтың тұрғындары киген. Дақының тігілу әдісі: күздікке немесе соғымға сойылған қылшығы ұзын, түбіті қою серкенің терісінен немесе тау ешкінің қылшығын (жүнін) сыртына қаратып, ішік пен тонның сыртына киетіндей етіп тігеді (Хинаят. 2021:126).

Цыбанова 13.ғасырдағы еуропалық саяхатшылардың күнделіктеріне сілтеме жасай отырып, аталмыш ғасырда моңғолдың қысқы киімдері үшін қой, ешкінің терісі мен жүні, қасқыр, сілеусін, түлкі мен бұлғынның терісі қолданылғанын жазады (Цыбанова, 1996: 67-69). М.Содномпилова, Прокофьеваға сілтеме бере отырып, «чагы» атты қысқы бұйым туралы айта келе, бұл терминнің түркі моңғол тілінде *jaqu*, *daqu*, *zaqu* нұсқасы бар екенін білдірген. «*jaqu*» термині ұйғыр тілінен «бару, «құлау» (кез-келген атмосфералық жауын-шашыннан) сөзінен туады. «Салт атпен ұзақ сапарға шыққанда ыңғайлы, тізеден сәл төмен, кең, артқы етек жағы жырық, алдыңғы жағы ашық киім» деп анықтама берген (Содномпилова. 2020:275).

Юсуф Нас Хажибтің (Жүсіп Баласағұн) «Құтадғұ біліг» кітабында § 3836, 4425, 5367, 5825 «*kiş*» (бұлғын, бұлғын тері), § 2558 де «*kişci*» (аңшы) деген мағынаны білдіреді делінген (Yusuf Nas Nacib, 2006:1180). Бұлғынның терісі бұйым тұрғысынан алғанда, жұмсақ, эстетика жағынан сәнді, ақсүйектердің ғана қолы жететін, сапалы әрі төзімділігімен құнды. Ал тұрмыстық тұтыну, экономикалық жағынан сол кезеңде ақша

мен айырбастау орнына жүрген. Әсіресе, аңшы тайпалар құндыз, бұлғын терісін сатып, тұрмыстық-әлеуметтік мәселелерін шешіп отырған.

О.Ковалевский ᠪᠦᠰᠡ «бүсе», ᠪᠦᠰᠡ byse, бүс(эн) ᠪᠦᠰᠡ byse, бүс(эн) терминін белдік, кушак, портупея (porte-éree) (Kowalevskiy,1846:1227). Б.Базылхан мен Д.Фернинанд ᠪᠦᠰᠡ büse, бус(эн) терминін «белбеу» деп аударған (Lessing, 1960:151). Моңғолдың билік жүйесі жазылған «Цагаан түүх» (Ақ кітап) атты қолжазбада ханның киелі тоғыз құндылығының бірі — ханның алтын белдігі саналады (Сартқожа: 102).

З.Сураганова, «киіт» термині түрік тілінде «киім», «киіну» ұғымымен байланысты дейді (Сураганова, 2009:126). Дәл осы жерде «шапан», «ішік» пен «тонның» ерекшеліктерін анықтап алған жөн болар. С.Қасиманов ішіктің кейде әдіпті, оқалы, шеті жұрындалған қайырма жағалы болып келетінін, ал шапанның көбінесе жүн тартылып бидайланып тысталатынын айтқан. Ішік көбінесе аң терісінен, қой, қозы, ешкі, бота терілерінен құрастырылып жасалады. Тон — көбінесе иленген күздік қой терісінен тігіледі. Тонның жүні ішіне қарайды. Ет жағы қынамен, қабықпен, томар бояумен боялады (Қасиманов. 1969:180-181). Дегенмен, қазақта «таныған жерде бой сыйлы, танымаған жерде тон сыйлы» деген мақал бар. Мәселен, көк кездемен тысталып, өңіріне, етегіне құндыз ұстаған тонның түріне «көк тон» деген (Қинаят, 2021: 126). Бұл тонды ертеректе тек беделді, атақты адамдар ғана киген. Шапан, тон сырттық киімге жатса, шекпен сулық киімге жатады. Тон да, ішік те, дақы да, шапан да «сырттық киімдер» тобына жатады. С.Қасиманов еркек киімдерінің ең қымбаты аң терісінен жасалған ішік екенін айта келе, ішік тігерде қолданған аң түріне қарай бұлғын ішік, жанат ішік, түлкі ішік, қасқыр ішік, күзен ішік болып бірнеше түрге бөлінетінін, аң терісінен тігілген ішіктердің сыртын шұға, мауыты, үш топ барқыт, атлас, көк берен, манат, қырмызы торғын, ләмбек сынды бағалы маталармен тыстайтынын білдірген (Қасиманов. 1969:178-179).

Бұл анықтамадан кейін «Моңғолдың құпия шежіресінде» аты аталған «šidkül» (сыйлық), «emüskel» (киім, бұйым) сынды дәстүр мен (киіт, бес жақсы, көк тон, бас тон, бас киіт) сынды дәстүрлердің функциялық жағынан ұқсас болуы өзіне назар аудартады. «Qara bulukan daqu» бұйымының «дәстүр» ретінде қолданылуын қарастырып анализ жасағанда баламасы қазақта да бар екендігі көрініп тұр. Аталмыш терминді Б.Базылхан «қара бұлғын тон» деп аударса, Т.Тыныбайын (Тыныбайын. 2013:177), § 96 да «бас киіт» ретінде берілген «қара бұлғын жақы» деп аударған. Эпикалық шежіреде бұл киімнің жасалуы, пішімі, қалыбы туралы мәлімет

берілмегендіктен қазақтың сырт киімдерінің ішінен дәстүр, пішімі, жасалуы жағынан қай бұйымына ұқсайтынын білу мақсатында 1. және 2. кестеде С.Қасимановтың «Қазақ халқының қолөнері», Б.Хинаят пен А.Сужикованың «Қазақ халқының ұлттық киімдері», Ералы Оспанұлының «Қазақ халқының қолөнері Қошөтер» кітабы, «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің этнографиялық коллекциясы, I-том, *Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі*, иллюстрацияланған альбом-каталогы мен Ә.Бимендиевтің жетекшілігімен дайындалған «Қазақтар. Тарих және мәдениет» энциклопедиясының мәліметтерін негізге ала отырып, салыстырып көруді жөн көрдік. Негізі, тұтыну, жас ерекшелігі, жыныс ерекшелігі, әлеуметтік дәрежесіне, кәсібі мен үлгісіне қарай сырт киімдердің атауы өте көп болып келеді. Біз тек қана бірнеше түрімен ғана шектелдік.

Кесте 1. Бұйымдарды өз арасында салыстыру

Бұйым	Ішік	Дақы	Дақу, дахлах	Жақы, тайжақы
Танымы	Түрлі аң терісінен жүнін ішіне қаратып, сыртын матамен тыстаған қымбат бағалы сырт киім (Әлімбаев Н. (2009:311).	Тұлып тектес, бірақ жүні сыртына қаратылып, іші тысталып жасалатын қысқы сырт киім түрі (Хинаят, Сужикова, 2021: 126).	Н. Базылхан «дах (дақы, тері тон, былғарыдан жасалған тон). «даху, дах» сыртында жүні бар сырт киім деп анықтама берген (Базылхан, 1984: 179-180). А. Мазарчук, «дақу» сыртында жүні бар сырт киім деп көрсеткен (Мазарчук, 2019:58).	Жақы, құлынның терісінен істелген сырт киім. Ертееректе байдың балалары тайжақы киген. Ауқатты адамдар жарғақты тек қара құлынның терісінен дайындап киген (http://www... , Жарғақ, 2.10.2022). Тайжақы – тай терісінен істеген ішік (доха). (Қасиманов, 1969: 238).
Атауы	Бұлғын ішік, түлкі ішік, қасқыр ішік, күзен ішік, құлын ішік, лақ ішік, әдіпті ішік, зерлі ішік.	Дақы, құлын ішік (доха).	Дақу, даху, дах	Тайжақы, құлын жақы, жақы, құнан жақы.
Ерекшелігі	Аң терісінен тігілген ішіктің сыртын шұға,	Қайырма күйек жағалы, қондырма жеңді, бүйірінде	А. Бирталан «дақу» сырт киімінің ұзындығының қысқа	Жақыға басқа тері немесе мата қосылмайды. Тек

	мауыты, барқыт, атлас, көк берен, манат, қырмызы торғын, ләмбекпен тыстайды. (Қасиманов,1969:179).	үшкіл шабулары бар (Әлімбаев.2009:186).	екенін білдіреді (Бирталан. Жеке сұқбат: 2022).	терісінің өзінен құрастылырып тігіледі (Хинаят, Сужикова, 2021: 126).
Тігілуі	Аң терісінен (бұлғын, түлкі, қасқыр, күзен, қой, қозы, ешкі, бота, құлын (доха)) тігеді (Қасиманов. 1969: 92).	Күздікке немесе соғымға сойылған қылшығы ұзын, түбіті қою серкенің терісінен немесе тау ешкінің қылшығын сыртына қаратып, ішік пен тонның сыртына киетіндей етіп тігеді (Хинаят, Сужикова, 2021:126).	«Моңғолдың құпия шежіресіндегі» «qага buluqan daq» қара бұлғыннан тігеді.	Түгін сыртына қаратып тігеді (Хинаят. 2021:126).
Киілуі	Жеңіл, жұқа түрін (елтірі, пұшпақ ішік) күз бен жазғытұрым; ал қалың түрін аязда киген. (Хинаят Сужикова, 2021:132).	Қарлы боранды, аязды күндері ішік пен тонның сыртынан киген (Хинаят Сужикова, 2021:126).	«Чагы» атты қысқы бұйым туралы айта келе, (кез-келген атмосфералық жауын-шашыннан) қорғану үшін киген. (Содномпилова. 2020, 275). Бірақ «Моңғолдың құпия тарихында» бұл туралы мәлімет берілмеген.	Жауын-шашын күндері, киген (Хинаят Сужикова, 2021:126). Әдетте тайжақы, құлын жарғақты бешпент, күші сияқты жеңіл киімдердің сыртынан киеді (Қасиманов. 1969: 181).
Бұйым тобы	Сырт киім	Сырт киім әрі сулық	Сырттық киім	Сырттық киім
Пішілуі	Ішіктер көбінесе аң терісінен құрастырылып, дайындалып пішіледі (С.	Белі сәл ғана қынап пішіледі. (Әлімбаев.2009:186).	«Моңғолдың құпия шежіресінде мәлімет берілмеген.	С. Қасиманов та Б. Қинаят та түгін (жүнін) сыртына қаратып, артқы бойын қақ жара, екі

	Қасиманов.1969:180).			иығынан бастап жеңдерінің ұшына дейін құлынның жалын төгілдіріп келетіндей етіп, кейде жалын тек арқасына, екі иығына келтіріп пішетінін айтады (Қинаят, Сужикова. 2021: 126).
Дәстүрде қолданылуы	Киітке берілуде.	Киітке қолданылғандығы туралы қазірше мәлімет кездескен жоқ.	«Моңғолдың құпия шежіресінде» киіттік, бас киіт ретінде қолданылған.	Киітке қолданылғандығы туралы мәлімет кездескен жоқ.

Дереккөз: С. Қасиманов.1969: 248; Б. Хинаят, А. Сужикова. 2021: 384; Ералы Оспанұлы.2021:465; Ә. Бимендиев. 2018:310).

Б. Хинаят пен А Сужикова шапан, күпі, тон, жақы, жарғақ, шидем, ішік, шекпен, кебенекті сырт киімдерге жатқызса, Қасиманов іштік, сулық, сырттық, бір киер деп төрт топта қарастыруда. Аталмыш авторлар Ә. Жәнібековке сілтеме жасай отырып, Орталық және Орта Азияда мекендеген көшпенділердің тері, жүн және бағалы аң терісінен жасаған бұйым кигендерін жазған (Хинаят, Сужикова. 2021: 120). Киімнің ең қымбаты ішік, қамқа тон. Қамқа тонды хан, би, бай манаптар киген. Қамқа тон — бұлғын, жанат, құндыз т.б.бағалы аң терісінен түгі сыртқа қаратылып, астарлап тігіледі. Нәтижеде Б.Кәмалашұлы³ мен А. Мазарчуктың⁴, мәліметтеріне сүйене отырып түйгеніміз, қазақтың киген дақысы мен «Моңғолдың құпия шежіресіндегі дахудың, жарғақтың, тайжақының (С. Қасиманов), жақының (Б.Хинаят, А. Сужикова) да түгі, жүні сыртқа қаратылып тігілетінін көреміз. М. Содномпилова, дахуды (daqu) жауын-шашында, Н. Әлімбаев пен Б. Кәмалашұлы «дақыны» аязды боранды күндері киілетінін білдірген. «Qara buluqan daqu» терминін «қара бұлғын ішік» деп аударуға келмейді. Өйткені ішіктің ішкі жағы аң терісінен жасалып, тысы тысталған. Ал тонның жүні ішіне қарайды. Дақының жүні сыртқа қараған. Қасиманов С. болса жүнін сыртына

³ Дақы, тұлып тектес, бірақ жүні сыртқа қаратылып, іші тысталып жасалатын, ертеректе аязы қатты, боранды аймақтың тұрғындары киген.

⁴ Дақи» сыртында жүні бар сырт киім.

қаратып, құлын терісінен тіккен ішікті (доханы) «құлын ішік» деп атағанын білдіреді. Бұл жерде ішікті «доха» деп тырнақ ішіне алып отыр. Мына жерде тұрмыстық жағдайына қарай, «доханы» әр түрлі малдың, жануардың терісінен жасағаны көрініп тұр. Қараңыз: (Касиманов. 1969: 92).

Кесте 2. Бұйымдарды өз арасында салыстыру

Бұйымның атауы	Тон	Шапан	Шекпен	Жарғақ
Танымы	Иленген қой терісінен жүнін ішіне қаратып тіккен жылы сырт киім (Әлімбаев, 2009: 309).	Астарына жүн, мата салып, сырып тігілетін немесе астарсыз жасалған сырт киім (Әлімбаев, 2009: 310).	Жүнмен иіріп, өрмекпен тоқылған киім (Касиманов, 1969:243).	Жүні сыртына қараған, ешкі немесе тай терісінен жасалған сырт киім (Әлімбаев, 2009: 301).
Атауы	Қаптама тон, тайжақы тон, көк тон, хұлла тон ⁵ , қаптал тон, жабағы тон, қырмызы тон, оқалы, барша, бас тон.	Сырмалы шапан, жадағай шапан, қаптал шапан, қималы шапан	Шидем шекпен ⁶ , боз шекпен, қаптама шекпен, биязы шекпен ⁷	Қылқа жарғақ, бөкен жарғақ, қозы жарғақ, құлын жарғақ, Тай жарғақ.
Ерекшелігі	Тонның жүні ішіне қарайды. Ет жағы қынамен, қабықпен, томар бояумен боялады. (Касиманов. 1969:180-181).	Шапан жеңі тұтас қиылады. Шапан көбінесе жүн тартылып, бидайланып тысталады (Касиманов. 1969:180).	Шекпендік матаны иіріп, өрмекпен тоқып, шапан үлгісінде пішеді (Қинаят, Сужикова. 2021: 132).	Жарғақ тон шапан немесе шекпен үлгісінде пішіліп, қалың матамен астарланады (Қинаят, Сужикова. 2021: 126).

⁵ Өте асыл киім; қымбат жіппен тігілген әсем кестелі тон.

⁶ Қойдың жабағысынан шекпен тыстап істеген күпі.

⁷ Түйе жүнін өте жіңішке иіріп тоқыған әдемі шекпен.

Киюі	Тон қақаған аязда киіледі. Ауқатты адамдар тонды құлан, сайғақ пен жолбарыс терісінен тігіп киеді (Бимендиев, 2018: 306-308).	Шапанның жылдың барлық мезгіліне кие алатын қыстық, күздік түрін киеді. Сал-серілер ең әдемі шапанды киген (Бимендиев, 2018: 306).	Шекпеннің астарлап сулық орнына, арасына жүн салып немесе мақта салып тігілген және жеңіл қаптал шапан орнына киеді (Хинаят Сужикова, 2021:132).	Қыста, жауын - шашында, боранды күні киген. Құлын жарғақты әдетте бешпент, күпі сияқты жеңіл киімнің сыртынан киеді (Хинаят Сужикова, 2021:126).
	Бұйымның тобы	Сырттық киім	Сырттық киім қаптал шапан (сулық киім)	Сырт киім (сулық киім)
Ұзындығы	Ұзын әрі қысқа түрі бар.	Шапанның ұзындығы тізеден төмен.	Тізеден төмен, ұзын.	Жарғақ тон кең әрі біраз ұзын болып келеді (Бимендиев, 2018:310).
Дәстүрде қолданылуы	Қамқа тон сынды бағалы аң терісінен жасалған тонды киітке қосады.	Кәделі бұйым. Киітке қосады. «Шеге шапан», «Шапан жабу» дәстүрі бар.	Кәделі бұйым. Шидем шекпен, боз шекпенді киітке қосады.	-----

Дереккөз: С.Қасиманов.1969: 248; Б.Хинаят, А.Сужикова. 2021:384; Ералы Оспанұлы.2021:465, Ә.Бимендиев. 2018:656.

Н.Әлімбайдың дайындаған каталогындағы КП 13133а: әйелге арналған қамқа тонның жалпы ұзындығы 114 см (Әлімбай, 2009:117); КП 1119: жүні ішіне қараған сеңсең тон⁸ жалпы ұзындығы 120 см. (Әлімбай, 2009:178); КП 5536: жүні ішіне қараған қасқыр тонның жалпы ұзындығы 125 см (Әлімбай, 2009:179); КА 13129: қаракөл терісі, қара теріден үлкен қайырма жағалы, түгі ішінде, жалпы ұзындығы 118 см (Әлімбай, 2009:179) болып келеді. Сайып келгенде, барлығының ұзындығы тізеден төмен. Каталогта көрсетілген тондардың ішінен қамқа тон, сеңсең тон, қасқыр тон, шолақ тон, елтірі тонды көрдік, бірақ «бұлғын тонды» кездестірмедік. Әрі каталогтағы тондардың жүні ішіне қаратылып тігілген. Тек Б.Хинаят пен А. Сужикованың қамқа тонды хан, би, бай-манаптар киген дей келе, қамқа тонды бағалы аң терілерінен (бұлғын, жанат, құндыз т.б.) түгін сыртқа қаратып, астарлап тігетініне мән бере отырып «қара бұлғын тон» деп айтуымызға болады. Ә.Бимендиевтің жобасымен шыққан

⁸ Күрең жүнді сеңсең теріден жасалған, жүні ішінде.

«Қазақтар.Тарих және мәдениет» энциклопедиясында «Аң терісінен тігілген тонға ішік дейміз, бағалы түкті жібекпен қапталған ішікті «бас тон» деп атаймыз, бұл бұйым қыз жасауындағы ең қымбат бұйымның бірі саналады (Бимендиев, 2018: 308)» деп берілген. Бұл жерде ішікті тонның бір атауы ретінде қарастырып отыр. Нәтижеде қазақ халқында «бас киіт» ретінде қойылатын бұйым атауларының көп екенін көрудеміз. Бұл түркі-моңғол халықтарының материалды мәдениет тұрғысынан байлығын көрсетеді. Бұл бұйымдар түр, типтік, аймақтық қалыптасқан локальдік ерекшелік, экономикалық және әлеуметтік деңгейі, көршілермен әсері әлі де болса зерттеп толықтыруды қажет етеді.

6. МӘСЕЛЕНІ ТАРҚАТУ

Моңғол-түрік киім-кешегінің қалыптасуының түп-тамыры сол территорияда билігін жүргізген ғұн, көктүрік заманымен де байланысты. Киімнің дамуына халықтың тұрмыс-тіршілігі мен климаттық жағдайы әсер етеді. Ғалым О.Нұсқабаев, ғұн империясының іргесі сөгілгенде, оның орнына түркілік ұлы қағанат келгенін жазады. Осыдан кейін жұрттар жаңа рулық, тайпалық, ұлыстық бірлестіктерге біріксе, ал керей, қоңырат, найман, қидан, қыпшақ, шивей (отыз татар) және тибет-мәнжүр сынды көптеген тайпалар дараланып бір-бірінен ажырай бастағанын жеткізеді. О. Нұсқабаев «шивейді» отыз татар деп есептегенмен, профессор М. Алпысбес «шивейдің» отыз татар екендігіне күмәнмен қарайды (Алпысбес Мақсат, жеке сұқбат. 28.09.2022). Мұнан басқа О.Нұсқабаев, дәл осы кезеңде бір құрылтайда әлеуметтік-демографиялық мәні бар шешім қабылданғанын білдіріп, құқықтық күші бар заңды бапта ру-ішілік, өзара туыстас адамдардың балалары мен қыздарының бір-біріне некелесуіне, отбасын құруына тыйым салынғанын, яғни, қанның тазалығына мән бергенін жазады (Нұсқабаев.2015:66). Мұнан басқа О.Нұсқабаев, Қоңыраттар (Хунгурлар) көшпелі халықтар арасында өте беделді, текті тайпа ретінде танылғандықтан көршілес тайпа билеушілері қоңырат тайпасынан қыз алып, қыз беруді өздеріне мәртебе санаған (Нұсқабаев.2015:66). «Моңғолдың құпия шежіресі» эпикалық шежіренің § 64. параграфта:

«Біз Оңғырат (Қоңырат) елі
ерте күннен
жиеннің көркімен,
қыздың қоғайлығымен
асқан елміз.
ел – жұртқа шабуылдамай,

көркі қоғай қыздарды,
қаған болдырған сіздерді
«қасақ» арабаға мінгізіп,
қара бураны жетектеп,
қатты-қатты жүргізіп,
ханшайым орында
қосақтап отырғызғанбыз.
Ұлыс елге шабуылдамай,
өңі жақсы қыздарды
өсіріп жақсы жеткізіп,
күймелі арба мінгізіп,
көк бураны жетелеп,
жылдам-жылдам жүргізіп,
жоғары орынға отырғызып,
сыңар етіп жайғастырғанбыз.
Ертеден Оңғырат (Қоңырат) елі
қатұн қалқалы,
қыздар сөзшең,
жиеннің жүзі,
қыздың өңімен
ажарлы болатын едік біз» деген жолдар бар.

«Моңғолдың құпия шежіресі» эпикалық қолжазбада кездесетін «қара бұлғын тон» Қоңырат тайпасынан Темүжіннің шешесіне «киіт» ретінде жіберілген. Эпикалық шежіреде бұл жағдайды былай баяндайды:

Фрагмент: «... § 96 Сенгір бұлақтан көшіп Керлен өзеннің басы Бүргі жағалауында мекендеп қонған кезде Сотан шеше киіттік деп қара бұлғын тон әкелген болатын. Сол тонды Темүжін, Қасар, Белгүтей үшеуі алып келіп: «Ерте кезде әкем Йесүкеймен Керей елінің Оң ханы анда⁹ болған еді. Әкемнің андасы әкем сынды болар» деп Оң хан Туыл өзені Қара-Түн деген жерде болар деп аттанды. Темүжіннің Оң

⁹ Анда болу, анда ретінде сыйласу — әдетте, қандас туыс емес, көңілі жақын адамдардың жасы мен әлеуметтік жағдайына қарамастан өздерінің қалауымен тамыр болу (Бимендиев. 2018:558).

ханға барған соң: Ерте кезде әкемнің аңдасы делінуші еді. «Әкемнің орнына әке болғаныңыз үшін сізге сый ретінде арнайы қара бұлғын тон ұсындым» деген.

Фрагмент:

§ 96. Оң хан қатты қуанып бүй дейді:

Қара бұлғын тон үшін

Қаңғырған еліңді жинап берейін,

Бұлғын тон үшін

Бытыраған еліңді тұтастырып берейін,

Бүйректен сирақ шықпасын,

«Көкіректен сөз шықпасын», - дейді (Базылхан. 2006: 109).

Дәл осы жерде қара бұлғын тон екі ру арасындағы туысқандық, достық қарым-қатынасты, көршілес керейлермен достықты нығайтуда дәнекер болып тұр. Бұған мысал, оқиға желісінде (§ 100-103) үш Меркіт Өгелүн шешесінің қарымтасын қайтару үшін Бөрте-үжінді алып қашып кетеді. Үшінші дәптер § 104 те Темүжін Хан әкесінен (Оң хан) әйелі мен ұлдарын құтқарып беруді сұрайды. Тұғұрыл Оң ханның жауабы: «Мен былтыр айтпап па едім. Бұлғын тоныңды әкеліп әкеммен бір заманда анда болған әкемдей қамқорла» деп кигізген кезде мен саған:

Фрагмент:

§ 104. Қара бұлғын тон үшін,

Қаңғырған еліңді жинап берейін.

Бұлғын тон үшін, бытыраған еліңді тұтас берейін.

Бүйректен сирақ шықпасын,

«Көкіректен сөз шықпасын» деп айтпап па едім.

Енді сол сөзімде тұрып

Бұлғын тоның үшін бүкіл Меркітті быт-шыт етіп,

Бөрте Үжініңді әкеліп берейін мен,

Қара бұлғын тоның үшін

Барлық Меркітті талқандап, Бөрте қатұнды қайтарып берейік біз.

Сен Жамұқа ініңе тіл жеткіз,

Жамұқа Қорқонақ Жұбырда болар.

Мен бұл жерден екі түмен аттанайын, оң қол болып

Жамұқа да екі түмен жасақтап,

Сол қол болып аттансын,

Біздің де болысар шағымыз Жамұқаға байланысты, дейді (Базылхан. 2006: 120).

Бұл жерде қара бұлғын тон стратегиялық, саяси және этникалық маркер ретінде рөл атқаруда. §96 «...сенің маған берген қара бұлғын тоныңа жауап ретінде сенің шашыраңқы ұлтыңды қайтадан біріктіремін», §104 «...сенің қара бұлғын тоныңа қайтарым ретінде бүтін Меркіттерді жою қажет болса да сенің Бөртенді құтқарамын» деген сөздері мен нәтижесінде оң қапталдан Оң хан 2 түмен (20 000) әскермен, §106 да сол қапталдан Жамұқа мен Тимүжіннің 2 түмен (20 000) әскер болып меркіттерге қарсы шауып Темүжіннің әйелі Бөртені қайтарып алды. Сол кездегі киіт пен қара бұлғын тонның ролінің, құндылығы мен мәртебесінің қандай екені осы жерден-ақ мәлім.

Ал енді қазақтарда «бас тон» деп өте сапалы жібекпен тысталып, қалыңдықтың жасауына енетін аса қымбат тонды айтқан. Бүгінгі таңда құндыз жағалы тон қыздың жасауына, сый-кәдеге, киітке берілуде. Киіт дәстүрі бүгінгі қазақ халқында да жалғасын табуда. Қазақта құда болудың айғағы ретінде киітке ішік, тон, шапан, шекпен сияқты жағалы киім береді. «Құдалықтың белгісі — киіт» дейді қазақта. Қазақтың құдалық жолында құда-құдағиларына арнайы дайындап алып баратын көйлектік кездемені, әр алуан жағалы киімдерді «киіт» деп атайды. Б.Қинаятұлы, ескіде бай, би, мырза, батыр, ел ағалары арасында «бес жақсы» деген дәстүр болғанын айтады. Оған қара нар, жүйрік ат, қалы кілем, алмас қылышпен қоса бағалы бұлғын ішік кіреді. Сонымен қатар бұл дәстүрдің қалың мал мен киіт орнына жүргенін де айтады (Қинаят, 2021:132). Қазақ халқы құдасы мен құдағиына киім-кешек түрінде ғана киіт сыйлаумен шектелмей, шама-шарқына қарай жылқы, түйе, сиыр, қой, ешкі айдап, киіт орнына апарған. Оны «киіт малы» деп атаған (Бопайұлы, 2021: 165). «Киіт» беру дәстүрі бүгінгі таңда әсіресе, Қазақстанның оңтүстік өңірінде кеңінен қолданылуда. 13. ғасырдағы киіт беру дәстүрі мен ХХІ. ғасырдағы киіт беру дәстүрінің мән-мағынасында ерекшелік бар.

§ 239 да 1207 жылы Жошы оң қанаттағы ордасымен орман халықтарына барып, ол жердегі халықтың бәрін өзіне мойындатып, қарамағына алған соң Ойрат пен қырғыздардың өмір сүріп жатқан жері Енисей өзенінің жоғары жағына қарай қырғыздарға (kirgis) барды. Йеди, Инал, Алдияр мен Оребектігін есімді қырғыздың қолбасшылары өз қалауымен Жошыға қосылып, ақ сұңқар, ақ айғыр, мен қара бұлғынды сыйға тартып құрмет көрсетеді. Бұл жерден қырғыздарда да ақ сұңқар, ақ айғыр, қара бұлғын екі елді бірлестіретін сый-жоралғы, құрмет ролін атқарып тұрғандығын көреміз. Қымбат зерлі шапан, қамқа тон, бұлғын ішік, алтын белдік, ақ

сұңқар сияқты құнды дүниелер екі елдің арасындағы құрмет, сый құралы, тіпті дау-дамай мен соғысты, жесір дауын, жер дауын шешуге дәнекер болған. Моңғол-түркі халықтарында белдіктің орны ерекше.

Мифологиялық тұрғыда қазақтың түсінігіндегі белдік ұғымын белгілі мифолог А.Тойшанұлы: «Мифтік кеңістік тік бағытта жоғарғы, ортаңғы және төменгі деп үш әлемге бөлінеді. Жоғарғы әлем құдайлар мен рухтардың, ортаңғы әлем адам баласының, ал төменгі әлем түрлі өлім иелері мен қатерлі зияндас рухтардың мекені болып саналады. Қазақ мифінде жоғарғы аспан әлемінде ел бар, олар белдігін басына орайды, ортаңғы әлемдегі елде адамдар белдікті белге орайды, төменгі әлемдегі ел белдікті аяғына орайды» деп осы үш кеңістіктегі тірлік иелері белгілерін таныстырады (Тойшанұлы, 2016:16-17). Киімді мифологиялық тұрғыда қарастырғанда белдік — ортаңғы әлемнің символы, күзетшісі, қуаты. Эпикалық шежіренің §103-те үш меркіт келіп Өгелүн шешелерінің қарымтасын қайтару үшін Темүжіннің әйелі Бөрте-үжінді алып кеткенде Темүжін Бұрқан тау үстінен түсіп, төсін иіп бүй дейді:

§103. Фрагмент:

«Қоғақчын шешейдің
Кемпірқосақ болып
Құлағы сақ естігені үшін,
Көрегендігі дөп келіп,
Бүтін денемді сауғалап,
Байлаулы атымды мініп,
Бұғының жолын қуалап,
Бұтақты үйге паналап,
Бұрқан тауға шықтым ғой.
Бұрқан Қалдүн тауым
Шыбын жанымды қорғадың.
Жалғыз жанымды аялап,
Жалғыз атымды мініп,
Бұланның жолын қуалап,
Қайың бұтақты паналап,
Қалдүн үстіне шықтым ғой.
Қара басымды қорғадың,
Қорқыныш көп болды менде.

Бұрқан Қалдұн тауына

Таң сайын табынайық,

Күн сайын бағынайық.

Ұрпақтан – ұрпаққа дейін

Менің сөзімді ұқсын» (Базылхан. 2006: 114) деп, күнге қарап белдігін мойнына асып, бөрігін қолына ұстап, қолын төсіне қабыстырып, күнге қарай тоғыз мәрте иіліп тағзым етіп шашу шашуы тәңіршілдікпен де байланысты. Ғалым Ақеділ Тойшанұлы, мифология бойынша космоспен, тәңірмен байланысқа түсу үшін белдікті мойынға салып отырған айтады. Мойынға моншақ тағып, кісе белдік салып перзент тілеу, елдің амандығын тілеу; жұт, аштық, соғыс сияқты төтенше жағдайдан қорғауын тілеу осының барлығы космоспен байланысты әрі Жаратқаннан медет сұрауды білдірген (Тойшанұлы, жеке сұқбат: 19.09.2022). Қазақтың басына қиыншылық туғанда мойнына кісе белдігін салып, Жаратқанға жалбарынып, тілек тілейтін. Алматы облысы, Ақши ауылындағы қолөнер шебері, этнограф Дәркембай Шоқпарұлы атындағы мұражайдың кіре берісінде оның құрметіне тұрғызылған ескерткіш осы сөйлемнің дәлелі іспеттес (<https://el.kz>, 20.09.2022). Бұл ескерткіштегі этнографтың мойнына кісе белдік салып тұруының себебін Дәркембай Шоқпаров былай тарқатады: «Ертеде қазақ зарығып қол жеткізе алмай, қатты қалауын (ұл, қыз т.б.) Жаратқаннан мойнына кісе салып тілеу дәстүрі болған. Бұл ескерткіште әкемнің мойнына кісе салып тұрғаны қазақ қолөнерінің, дәстүрінің тілеуін тілеп тұрғанын, қазіргі кезеңде ұмыт қалып бара жатқанын ескертуі ретінде жасадық (Дәулет Шоқпаров, жеке сұқбат: 19.09.2022).

«Моңғолдың құпия шежіресінде» Темүжін мен Жамұқаның ант ішу рәсімі баяндалады. Ол кезде Темүжін он бір жаста еді. §117 де екеуі үшінші рет анттасқанда Темүжін, Меркіттің Тоқтоға бегінен олжалап алған алтын белдікті Жамұқаға тағып, Тоқтоғаның екі жасар құласұр атын мінгізеді. Жамұқа болса Темүжінге Уас Меркіттің Дайыр Ұсұннан олжалап алған алтын белдікті тағып, астына Дайыр Ұсұнның боз жүйрігін мінгізеді. Жамұқа мен Темүжіннің арасында болған анттасуға байланысты салт-дәстүрлік әрекеттер мен сыйлықтардың морфологиясына қатысты профессор Агнеш Биргалан оларды былай тарқатады:

Кесте 3. Жамұқа мен Темүжіннің арасында болған анттасуға байланысты салт-дәстүрлік әрекеттер мен сыйлықтардың морфологиясы

Мысал	Іс-әрекет	Объекті	Мәлімдеме
1. Темүжін - Жамұқа	Сыйлықтар алмасу; Онон мұзында асық ойнайды;	Құралай асық; Құймалы (мыс) шұңқыр асық;	Арнайы сөз жоқ немесе ант
	Садақ атуға жаттығады;	Ұшы арша басты шолақ (тұтқалы) оқ; Бұзаудың мүйізін желімдеп тесіп жасаған дыбысты оқ (ысқырық жебенің ұшы);	Арнайы сөз жоқ немесе ант
2. Темүжін – Жамұқаның анттасқан жері: Қорқанақ Жұбұрдың Құлдақар Құнның (жартас) қойнауында оңтүстік жағында бұтақты ағашты жерде	Көңіл көтеру мен тойлау; Бір көрпеге оранып түнді бірге өткізу;	Меркіт Тоқтоға тегінен олжа ретінде алған алтын белдік; Тоқтоғаның қара құйрығы мен жалы сарғыш бірнеше жыл құлындамаған биесі; Уас Меркіттің Дайыр Ұсұннан олжалап алған алтын белдік; Дайыр Ұсұнның мүйізді боз жүйрігі;	Арнайы сөз жоқ немесе ант

Дереккөз: Birtalan. 2007:49.

Ол кездері дұшпанын өлтіріп, үстінен киімін сыпырып шешіп алу, тонын кию, мінген атын алып өзі міну жауының туын жығумен бірдей еді. Тіпті осы арқылы кейде жауының елін бағындырып кетіп отырған. Мажар ғалымы Бирталан Агнеш пен Ақеділ Тойшанұлының еңбектерінде ант ішіп дос болу, анда туралы жақсы мысалдар келтірілген. А.Тойшанұлы «Моңғолдың құпия шежіресінде» бейнеленген андалар Керей Уаңхан мен Йесүкей батыр немесе Темүжін мен Жамұқа арасындағы «андалық» саяси ірі одақтастық дәрежеге жетіп, билік пен байлықты бөлісудің құралына айналғандығын жаза келе мұндай мағынадағы анттасулардың мемлекеттің болашақ тағдырын шешетін ірі саяси тегікке айналғандығын жазған. Алайда А.Тойшанұлы, «анттың» ұдайы саяси мақсатта емес, адам мен адамның немесе жеке тұлға мен қауым арасында болатынына да тоқталған (Тойшанұлы, 2008: 160).

А.Бирталан, Темүжін мен Жамұқаның салт-дәстүрлік сыйлық алмасуының екі жақты екенін, ал Темүжін мен Тоғрылдың бір жақты екендігін жазды. Бұл жерде негізгі элементтің сыйлықтың тең алмасуы және соғыс тәжірибесі сияқты бірлескен

әрекеттерді болжайтын салт-жоралғы сипаттағы ортақ әрекет екендігін білдірген (Birtalan, 2004: 8-37).

Ал енді ертеректе ант су ішіп «дос болу» дәстүрі қазақ халқында да болған. Кейінірек қазақ халқының дәстүрлі құқық мәдениетінде, билер сотында іс қарағанда қолданған. Билер сотында жауапқа тартылған куәгер жауап берер алдында су ішіп, «өтірік», «жалған» айтпауға ант берген (<https://www...>, 21.09.2022). Бүгінгі қазақ лексикасында «ант ету» қолдану орнына қарай әскерге қабылданарда, президенттікті қабылдарда, бір-біріне серт немесе уәде берерде қолданылуда.

§244те Шыңғысхан Хасардың киімінің ұзын жеңінің ұшымен артынан байлап, бас киімі мен белбеуін шешіп алып, оны тергейді. Негізі бұл жерде Хасардың бас киімі мен белдігін Шыңғысханның шешіп алуы оның мансабы мен статусын, шенін кері қайтарып алу мағынасын береді. Оқиға желісінде Шыңғысханның шешесі оның бұл ісіне ашуланып, Хасардың байланған қолын шешіп, қалпағы мен белбеуін қайтарып бергізеді. Бұл жағдай эпикалық шежіреде былай баяндалады:

§244 «Шешесі біліп сол түні артынан ақ түйе көліктеп қарауытты арбамен түнделетіп таң атарда жетсе, Шыңғыс қаған Қасардың жеңдерін байлап, малақай, белдігін алып сөз сұрап тұр екен. Шешесі келген соң Шыңғыс қаған именді. Шешесі ашуланып арбадан түсіп Қасардың жеңдерін шешіп, малақай, белдігін Қасарға алып берді». Елдің алдында қажет болса белбеуін немесе бас киімін шешіп алу абыройын айрандай төгумен атақ-абыройынан, статусынан айырумен бірдей. Қазақта «тымақ ұру», «тымақты тастап кешірім сұрау» деген бар. Бұл бір бітімге келудің жолы. Айыпталушы жақ жөн білетін ақсақалын алып, айыптаушының ауылына барып кешірім сұрағанда ақсақал өз бас киімін жерге тастап мәмілеге келуге, достасуға шақырған (<https://www...>, 14.09.2022).

§ 74 те Н.Базылханның аудармасында «...Тайысығұт аға-іні болып жесір Өгелүн-үжінді бала-шағаларымен, аналар мен ұлдарын туған жеріне тастап көшіп кетіпті.

Фрагмент:

§ 74. Саналы туған Өгелүн-үжін

Шақа балаларын асырарға

Шаш бұрым, бөрігін буынып,

Тон киіп, көйлегін буынып...» (Базылхан, 2006: 94) деп аударған.

Осы арада тағы бір айта кететін жәйт, Н.Базылханның § 74. те «бөрік» деп аударған термині «boqtalažu» (боқталажү). Уламбаярын Эрдэнэбаттың «Монгол эхнэрийн богтаг малгай» кітабы «boqtalažu» бас киіміне арналған (У. Эрдэнэбат. 2006: 152). Ғалым, Моңғол дәуірінде «boqtaу» әйелдердің киетін шошак төбелі бөріктің бір түрі деп аударған. С.Козин болса «будённая шапка», Ахмет Темир «takke», Игорь де Рахевилз «tall hat» яғни, «pulling firmly her tall hat over her head» деп аударған. «Боктағ» бас киімінің аудармасын қайта қарастыру керек деп ойлаймыз. «Будённая шапка» да «такке» де көріністе әйелдің бас киімі емес. Ал функционалды тұрғыдан бұл жайында Мазарчук, «Общемонгольская лексика в названиях предметов одежды и украшений в «Сокровенной сказании монголов» атты мақаласында өз ойын былай жеткізген: С.Козиннің аудармасындағы «Моңғолдың құпия шежіресі» атты қолжазбамен алғаш танысқан кез-келген зерттеуші, орыс тілінде «будённая шапка» деп аталатын бас киімнің атауымен танысады. Бұл жерде С.Козин аталмыш бас киімді «будённая» деп алуының себебін «күнделікті киілетін, жұмысқа киетін бас киім» деп түсіндіреді. Егер шежіренің түпнұсқасы мен аудармасын салыстыратын болсақ, моңғол тілінде бас киімнің бұл түрін кездестірмейміз (Мазарчук, 2015: 65). Эпикалық шежіреде жазылғандай

§ 74. Саналы туған Өгелүн-үжін

Шақа балаларын асырарға

Шаш бұрым, бөрігін буынып,

Тон киіп, көйлегін буынып...»

Онон өзенінің бойымен

Бүлдірген, мойыл теріп,

Күні-түні азық тапты.

Сұсты туған Үжін-ана

Атақты туған ұлдарын асырап,

Шырша сүймейдің түбін қазып,

Сөк жатаған теріп асырады.

Ана Үжіннің шалқан, жауқазынмен асыраған ұлдары

Хан боларға жетті ғой,

Білікті Үжін ананың

Жеміс-жидекпен асыраған ұлдары

Білікті шешендер болды ғой.

Өгелүн-үжін расында өте ауыр жағдайда балаларын өсіріп жеткізді.

Қорыта келе, «boqtalaži» (әйел бас киімі) терминология бойынша «будённая шапка» (С.Козин) мен «таккеге» (А.Темир) сыртқы көрінісі, жасалуы, пішіні, әлеуетін, статусын білдіруі бойынша мүлде келмейді. Бұл тақырып әлі де зерттеуді қажет етеді.

Белдікті қазақтар атқа мінгенде, көшіп қонғанға, жауға шапқанға, бәйгеге қатысқанға ыңғайлы етіп жасаған. Сонымен қатар әр түрлі қару-жарак, ұзақ жолға қажетті заттарын ілуге қолданған. Алтын шытыралармен әсемделген белдікті «алтын белдік» немесе «сары ала белдік» деп атаған (Тохтабаева, 2021: 139). Белдік – былғарыдан жасалған белбеу (Жанұзақов.1999:96). Белбеу – белді буу үшін матадан не былғарыдан, қайыстан жасалған белдік (Жанұзақов. 1999: 95). Ал алтын белдік – күш пен байлықтың символы. Қарапайым шаруа ешқашан «алтын белдік» тақпаған. Оны тек ру басылары, көсемдері ғана таққан. Алтын белдік – мәртебені, статусты, күшті анықтайтын элемент. Бұрынғы кезде адамның статусы, мәртебесі беліндегі белдігі арқылы танылса, бүгінде әскери дәрежені иығындағы шенінен танимыз. А.Комардың шығыс европа көшпелілерінің әшекейлі белдіктерінің дәрежелік семантикасына анализ жасап, түрік халықтарының алтын белдігінен де сөз қозғап, белдік жинағына байланысты жеті дәрежені талқылаған. Мақаласында ежелгі түркілердегі «çiq» ұғымы «чин, дәреже» мағынасымен барабар екендігін, ал «куркапын» дәрежесінің «белбеу/дәреже ұстау» деген мағынаны білдіруі кездейсоқ емес. Нақ осы куркапындықтарды әскери қолбасшылардың түп-тамыры деп санаған. Себебі, олар өз арасындағы қатардағы жауынгерден тектілігінен емес, ерекше тұлғалық қасиеттерімен дараланған (Комар, 2005: 161-162). 6-13. ғасырдағы қаған, ябғу сияқты түрік билеушілерінің титулдарын белдік арқылы тану мәселесін кеңінен зерттеу қажет-ақ. Соның ішінде белдіктегі тоға, асыл тастары, салпыншақтары мен әшекейлі қосалқы бөлшектеріне мән беру керек. Бұлғын тон және алтын белдік жоғары лауазымды адамдар тұтынатын бұйым.

Тағы бір мән беретін жәйт, информатор профессор Мақсат Алпысбес, түркілік дәуірден-ақ кейбір титулдар малға қатысты терминдерден құралғанын білдіре отырып, мына мысалдарды келтіреді: «Тай» термині – билеуші әрі жылқының жасы. «Жабғу» немесе «жабағы» билеушінің титулы және бұл ұғым жабағы жүнмен байланысты. Ал жабағы жүн ол көктемде тұтастай қойдан қырқылып алынған жүн. Жабағыны баланың үстіне жауып, бесігін ораған. Нәтижеде осы бала ел басқаратын билеуші болады деген

сенім болған. «Тай» сөзінен кейін «тайшы» деген титулатура шығады. Ойрат торғауыттары өз билеушілерін «тайшы» деген. Ал «қонтайшы» деген термин «хан» және «тайшы» атауларының қосындысы. Сол сияқты төрт түлік малға қатысты мәселені де киім атауларымен байланыстыруға болады (Алпысбес Мақсат, жеке сұқбат. 28.09.2022).

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мақалада 13.ғасырдағы «Моңғолдың құпия шежіресінен» үш бұйым (qara buluqan daqu, büse, altan büse) таңдалды. Қазақтың тон, шекпен, ішік, белдік пен алтын белдігін салыстырылып, ұқсас жақтары көрсетілді. Әсіресе эпикалық шежіреде аты аталған «šidkül» (сыйлық), «emüskel» (киім, бұйым) сынды дәстүр мен (киіт, бес жақсы, көк тон, бас тон, бас киіт) сынды дәстүрлердің функциялық жағынан, дәстүр тұрғысынан ұқсастығы анықталды.

Қолжазбада кездесетін қара бұлғын тонның да, алтын белдіктің де өзіндік мәдени коды бар екені оның астарында үлкен идеология жатқаны байқалады. Нәтижеде «The Secret History of the Mongols» (Игорь Рахевилз), «Histoire Secrète des Mongols» (Лайош Лигети), «Сокровенное сказание монголов» (С.Козин), «Moğolların Gizli Tarihi» (А.Темир), «Монголын нууц товчоо. Үсгийн галиг» (Сумъябаатар Балдандоржийн) мен «Моңғолдың құпия шежіресі» (Н.Базылхан) атты аудармаларына анализ жасалып, салыстырылды. 4. кестеде «Моңғолдың құпия шежіресі» эпикалық шежіренің аудармалары салыстырдық.

Кесте 4. «Моңғолдың құпия шежіресінде» аты аталған «qara buluqan daqu» мен «büse» «altan büse» терминінің аудармасы. Кестеден бұл бұйымдар жеріне қарай кейде бұйым кейде дәстүр ретінде қолданылғанын көрудеміз.

Сумъябаатар Балдандоржийн	Лайош Лигети	С.Козин	Н.Базылхан	Игорь де Рахевилз	Алтан Темір
ᠠᠨᠠ ᠪᠤᠯᠠᠭᠠᠨ ᠳᠠᠬᠤ (qar-a bulayan daqu)	§ 96, § 104 qara buluqan daqu	§ 96, § 104.соболья доха	§ 96, § 104 қара бұлғын тон (бұйым әрі дәстүр)	§ 96, § 104 black sable coat	§ 96, § 104 samur kürkü
ᠪᠦᠰᠡ	§ 103 büse бүсе	§ 103 пояс, кушак пояс	§ 103 белбеу (дәстүр)	§ 103 belt (ritual)	§ 103 Kuşak

ᠮᠣᠩᠭᠣᠯ / ᠪᠢᠰᠡ	§238 алтан бүсе	§238 золотой пояс	§238 алтын белдік (дәстүр және бұйым)	§238 golden belt	§238 altın kuşak
ᠮᠣᠩᠭᠣᠯ / ᠪᠢᠰᠡ	§ 117 altan büse алтан бүсе	§ 117. золотой пояс	§ 117 алтын белдік (дәстүр)	§ 117 belt (Merkit) (ritual).	§ 117 altın kuşak
	§ 244 büse	§ 244 пояс	§ 244 белдік	§ 244 belt (take back one's status)	§ 244 kemer (statüsünün, rütbesinin, gücünün elinden geri almak.)

Дереккөз: Сумъяабаатар Балдандоржийн, 1990. Ligeti Louis. 1971; Козина С. 1990; Базылхан Н. 2006; Igor de Rachewiltz. 2006; Temir Ahmet. 1986;

Зерттеу нысанымыз болып отырған «Моңғолдың құпия шежіресі» атты қолжазбадан біз таңдап алған «kara buluqan daqu», «büse», «altan büse» бұйымдарда этникалық іздер бар екендігіне көз жеткіздік. Себебі, киім-кешектер атауларының алдында тайпалардың аттары тұр. Біз этникалық тұрғыда эпикалық шежіреде аты аталған үш бұйым мен қазақ халқындағы тип, функционалды жағынан ұқсас киім-кешектер мен осыларға байланысты әдет-ғұрыпты салыстыра отырып, біраз тарқатуға тырыстық. Эпикалық шежіре әлі де болса этникалық тұрғыда басқа салалармен байланыстыра отырып талдауды, анализ етуді қажет етеді.

Қара бұлғын тон мен Меркіттен алынған алтын белдікті сипаттағанда бұл киімдер мен аксессуарларды кімнің сыйлағаны немесе кімнен алынғаны нақты айтылған. Қолжазбада аты аталған тайпалардың киім-кешектерінің ұқсастықтары да жоқ емес. Бүгінгі таңда бұл классикалық деңгейде сақталмаса да, өзгеріске ұшыраса да аймақтық ерекшеліктері ретінде кейбір өңірлерде сақталып қалды. Әлеуметтік жағынан моңғол және түрік халықтарындағы біз зерттеген сырт киімдердің атқарған қызметі ұқсас. Бүгінгі таңда бұл бұйымдар қолданыста болғанмен функционалды тұрғыдан едәуір өзгеріске ұшыраған. Атап айтқанда, белдігін, бас киімін шешіп алу дәстүрлері тарих қойнауына кетті. Жаһандану дәуірінде қолданып жүрген ұлттық бұйымдар әлеуметтік статусты көрсетпейді, «жасанды дәстүр ретінде символикалық, эстетикалық рөл атқаруда. Дегенмен, белдік – табысты, күш-қуатты, кез келген

ыдырағанның бірігуі мен нығаюын білдіреді. Белдік еркектіктің символы. Сондықтан, әсіресе, ер кісілер белдігін белінен тастамағаны жөн.

Қорыта айтқанда, моңғол-түрік халықтары ұлы даланың жауынгерлері, қырандары болғандықтан және бір географияны бөліскендіктен бастапқыда киімдерінде ұқсастық болғанмен бүгінгі таңда буддизмнің әсерінен моңғол киімдері едәуір өзгеріске ұшырағанын, тибет бұйымдарының әсерін байқаймыз. Киімнің дамуына халықтың тұрмыс тірлігімен қатар, климаттық жағдайы да әсер етеді. Эпикалық шежіредегі этникалық іздердің қай жағынан қарасақ та бар екені байқалады. Бұлғын тон мен алтын белдік түрік пен моңғолдың лауазымды тұлғаларының тұтынатын бұйымы болған. Эпикалық шежіредегі «қара бұлғын тон» алтын кемер (бусе) қазақ халқында кездесетін құндыз жағалы тон, бұлғын ішік, қамқа тон, пұшпақ ішік, алтын кемер т.б. сынды бұйымдардың бәрі дипломатиялық қатынастарды үйлестіретін, реттейтін құрал іспетті болған. Қазақтар күні бүгін құндыз, бұлғын жағалы қамқа тонды, қымбат зерлі шапан мен шекпенді қыздың жасауына, сый-кәдеге, киітке беруде.

Бір сөзбен айтқанда, жаһандану дәуірінде ұлттық киім-кешектер мен киімге, аксессуарға байланысты дәстүрлер «жасанды дәстүрге» (invention tradition) айналса да, әлі күнге дейін өміршеңдігін жалғастыруда. «Моңғолдың құпия шежіресі» — түрік-моңғол халықтарының өз тарихын, мәдениетін, киім-кешекке байланысты сөздік қорды кеңейту үшін таптырмас ортақ қазына.

EXTENDED ABSTRACT

Actuality. This article discusses the possibility of ethnic traces in the clothing and adornment in the 13th century according to the epic chronicle which is called “The Secret History of the Mongols”.

Sources. The following translation books were analyzed and compared: «The Secret History of the Mongols» (Igor de Rachewiltz), «Histoire Secrète des Mongols» (Louis Ligeti), «Сокровенное сказание монголов» (S. Kozin), «Моғолларın Gizli Tarihi» (Altan Temir), «Монголын нууц товчоо. Үсгийн галиг» (Sumyabaatar B).

The epic chronicle did not provide information about the design, form, and style of the qara buluqan daqu. For that reason, in order to find out which product is more similar to Kazakh outwear in terms of tradition, pattern, and style in Tables 1 and 2, we decided to compare them based on these books: «Қазақ халқының колөнері» (Handcrafts of the Kazakh people) written by S. Kasimanov, «Қазақ халқының ұлттық киімдері» (National Clothes of

the Kazakh People) written by B. Hinayat and A. Suzhikova and «Қазақ халқының қолөнері:Қошөтер» (Kosheter: handicrafts of the Kazakh People) written by E. Osmanlı.

We were interested in the fact that the names before of some clothing and the names of ethnic tribes such as Onggirat (Konggirad) ᠣᠩᠭᠢᠷᠠᠳ , Kere'it (Keriyed) ᠬᠡᠷᠡᠢᠲ , Naiman (Nayiman) ᠨᠠᠶᠢᠮᠠᠨ , Merkit (Merged) ᠮᠡᠷᠬᠢᠲ , and the other tribes' names were written together in this sources. But some of them such as Konggirad, Keriyed, Nayiman and Merkit whose names were mentioned in the epic chronicle later were the basis for forming an independent state of today's Kazakh, Uzbek, Kyrgyz and Karakalpak nations.

Today, in the people of Kazakhstan, Uzbekistan, Karakalpakstan, and Kyrgyzstan continue with the tribal names of Konyrat, Naiman, Kerey tribes continue to live and pay attention to the tribe's Geneology (Shejire). The reason for writing this article is that the Konyrat, Naiman, Kerey, Jalair, Merkit tribes, whose names are mentioned in this cronicle, exist among the Turkic-speaking peoples today, one of them is the Kazakh nation. For that cause, we search only “qara buluqan daqu”, “büse”, “altan büse” from the chronicle and compared them with functionally similar items and traditions of today's Kazakh nation.

The Objective of the Research: The object of our research is the comparison of “qara buluqan daqu” (coat with fur outside), “büse” (belt), “altan büse” (gold belt) written in “The Secret History of the Mongols” and Kazakh “šekpen”, “iyşiyk”, “ton”, “beldik”, “altın beldik” compare and show the similarities.

Hypothesis. As a hypothesis, the following questions were asked: Are there ethnic traces in the clothing ᠠᠷᠠᠪᠤᠯᠠᠭᠠᠨᠳᠠᠬᠤ “qar-a bulayan daqu” and adornment as ᠪᠦᠰᠡ “büse”, ᠠᠯᠲᠠᠨᠪᠦᠰᠡ “altan büse” that we selected from the “Secret History of Mongols”? Are traditions such as “kedüt” (gift as a garment), “kiyit” and beliefs, and practices related to belts still in use today? Considering the possible ethnic traces in the clothes of Mongols in the 13th-century compare and analyze the clothing and traditions of today's Kazakh.

Theory and Method: We analyzed the problem by “ethnos”, “super-ethnos”, “symbiosis”. We used several methods to uncover the essence the article. In the particular: narrative, historical-comparative method, and semiological analyses were conducted.

We want to point out the fact that the formation of the Mongolian national dress was influenced by neighboring peoples, with whom they were in a close relationship.

As a result, comparing “The Secret History of the Mongols chronicle's “qara buluqan daqu”, “büse”, “altan büse” and the Kazakh “iyşiyk”, “šekpen”, “beldik” (belt), “altın beldik”

(gold belt) were compared and their similarities were shown. Meantime, named clothing in connection with adornment was compared as well. In conclusion, it can be seen there are ethnic traces in the epic chronicle from any angle. In the end, this chronicle is an indispensable common treasure for each ethnic group to know its history, culture, and clothes and enrich its vocabulary.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Әлімбай Н. (2009). Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің этнографиялық коллекциясы, I-том, *Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі*, (иллюстрацияланған альбом- каталог, Алматы: Өнер.
- Birtalan A. (2004). «A Western – Mongolian Heroic Epic: *Ülğ Tiw. A Story About the Sworn Brotherhood*», *CAJ*, Vol.48, t.1, 8-37.
- Birtalan A. (2007). «Rituals of Sworn Brotherhood (Mong. *Anda bol-*, Oir. and *ax düü bol-*) in Mongol Historic and Epic Tradition», In: Zimonyi, István (ed.): *Chronica. Annual of the Institute of History, University Szeged. 7-8. (2007-2008) Szeged, Institute of History, University of Szeged, 44-56.*
- Базылхан Н. (1984). *Моңғолиа – қазақиа сөздік*, Монгол- казах толь, Улаанбаатар Өлгий, Жаңа Өмір, 1984, б. 179-180.
- Базылхан Н. (2006). Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері, I-том, Моңғолдың құпия шежіресі, Көне моңғол тілінде түпнұсқалық транскрициясын, ғылыми-мағыналық аудармасы мен түсіндірмелерін, көрсеткіштерін жасаған Н. Базылхан, Алматы: Дайк-Пресс, 400 б.
- Bolat Vorayulı. (2021). *Kazak Örf ve Adetleri*, Çev. Gülhanız Arystanova, İstanbul: Step Ajans Matbaa Ltd. Şti., 2021, s. 312.
- Бимендиев Ә. (2018). Қазақтар. Тарих және мәдениет, 3-басылым, Алматы: АБДИ Компани.
- Гумилев Л. (2016). *Конец и вновь начало: Популярные лекции по народовелению*, Москва: Айрис Пресс, с. 384.
- Гедеева Д.Б. (2002). «Сведения о калмыцкой одежде XVIII в. по материалам архивных документов», *Монголовление*, Вып. 1, Элиста: АПП Джангар, сс. 131 – 134.

- Доде З. (2014), «Халат власти» и «пояс покорности» - почётная одежда в монгольской имперской культуре: Опыт семантической реконструкции, *Стени Европы в эпоху средневековья*, Т. 13/ Гл. ред. А.В.Евглевский. Донецк: ДонНУ, с. 7-74.
- Зориктуев Б. (2009). «О происхождении и семантике этнического названия *монгол*», *Вестник Бурятского государственного университета*, №10, 125-131.
- Жанұзақов Т. (1999). Қазақ тілінің сөздігі, Алматы: Дайк-Пресс.
- János Sipos. (2001). *Kazakh Folksongs From The Two of the Steppe*, Contributors: Dávid Somfai Kara and Éva Csáki, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Қасиманов С. (1969). Қазақ халқының қолөнері, Алматы: Қазақстан баспасы.
- Ковалевский О. (1849). *Монгольско – русско – французский словарь*, удостоенный С. Петербургскою академией наукъ полной премии Демидова, Том 3, Казан: в Университетской типографии.
- Ковалевский О. (1846). *Монгольско – русско – французский словарь*, удостоенный С. Петербургскою академией наукъ полной премии Демидова, Том 2, Казан: в Университетской типографии.
- Комар А. (2005). Ранговая семантика наборных поясов кочевников восточной Европы VII- VIII в., *Сугдейский сборник*, Выпуск II, с. 160-188.
- Козин С. (1990). Монголой нюуса тобшо, Сокровенное сказание монголов, Ч.Р. Намжиловой оршуулга, Пер. Козина С, Улан- Удэ: Бурядайд номой хэлбэл.
- Christopher P. Arwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, New York: Facts On File Inc. 2004, p. 678.
- Ligeti L. (1971). *Histoire Secrète des Mongols*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Мазарчук А. (2019), «Общемонгольская лексика в названиях предметов одежды и украшений в «Сокровенной сказании монголов», *Oriental Studies*, №1, 57-68.
- Маликов А. (2021). «Монгольские элементы в этнонимике и этнотопонимах долины Зеравшана, ISSN 2500-2902, *Урало-алтайские исследования*, №4, 85-105.
- Марко Поло. (1873), Путешествие в 1286 году по Татарии и другим странам Востока, Спб: П.П.Меркульев.

- Нұсқабаев О. (2015), «Қоныраттар: түпкі ататек тарихнамасы», *Туркология*, №6, 2015, б. 54-82.
- Нарантуяа Р., Монголын нууц товчонд «Хүргэдтээ талбих» ёс заншил тэмдэглэгдсэн тухай, *АЗС*, VIII:10, хх.115-122.
- Намжилова Ч.(1990), *Монголой нюуса тобишо, Сокровенное сказание монголов*, Пер. Козина С, Улан- Удэ: Бурядадай номой хэлбэл.
- Рыкин П. (2002). «Создание монгольской идентичности: термин «Монгол» в эпоху Чингизхана», *Вестник Евразии*, № 1, 48-85.
- Rachewiltz, I. (2006). *The Secret History of the Mongols, A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century, Volume 1*, Leiden, Boston: Brill.
- Сағидолла Г. (2003). *Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны (қазақ және моңғол тілдерінің материалдары бойынша салыстырмалы зерттеу)*, Алматы: Ғылым.
- Сартқожа Қ. (2015), Орхон ескерткіштерінің толық атласы, Үш томдық, II- том, ISBN 976-601-301-695-5.
- Сейдімбек Ақселеу. (2008), *Қазақтың ауызша тарихы*, Зерттеу, Астана: Фолиант.
- Сураганова З. (2009), *Обмен дарами в казахской традиционной культуре*, Астана, КАМ Медиапринт.
- Содномпилова М. (2020), *Одежда замужней женщины тюрко-монгольских народов Внутренней Азии: образы, функции, значениеи (segedek, qubaiki, uja, degelei, tangalai)*// *Новые исследования Тувы*, №4, с. 272-288.
- Сумьябаатар Балдандоржийн, (1990), «Монголын нууц товчоо. Үсгийн галиг», Улаанбаатар, Хэвлэлийн комбинат.
- Тойшанұлы А. (2016), *Түрік-моңғол мифологиясы*, Монография, Өскемен: Шығыс ақпарат.
- Тойшанұлы А. (2008), §6. *Ант, Қазақ әдебиетінің тарихы*, 1-том, Алматы: КАЗАқпарат.
- Тоқтабаева Ш. (2021), *Қазақтың зергерлік өнері*, Алматы: Алматы баспасы.
- Тыныбайын Т. (2013), *Құпия шежіренің құпиясы*, Алматы: Шапағат-Нұр баспасы.

Шастина Н. (1957). Рутешествия в восточные страны Пано Карпини и Рубрука, Москва: Гос. Издательство географической литературы.

Цыбанова Д. (1996). Монгольская одежда (по дневникам европейских путешественников XIII в.), (по дневникам европейских путешественников XIII века). Монголоведные исследования. Улан-Удэ, Выпуск 1, стр. 67-69.

Хрипунов Н. (2012), Одежда знати Великой империи монголов в 1207- 1266 гг, Золотоординская цивилизация, Сборник статей, Выпуск 5, Казан: Институт истории имени Ш. Марджани АН РТ, с. 363-393.

Хинаят Б., Сужикова А. 2021, *Қазақ халқының ұлттық киімдері*, Алматы: Алматы кітап баспасы.

Yusuf Has Nacib. (2006), *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Эрдэнэбат У. (2006), Монгол эхнэрийн богтаг малгай, Улаанбаатар: Мөнхийн Үсэг.

ИНТЕРНЕТ ДЕРЕККӨЗІ

Династия мастеров (2022), «Бюст Даркембай Шокпарулы возле музея», https://el.kz/ru/lp/museum_of_usta_darkembay/, (Erişim Tarihi: 20.09.2022).

«Лев Гумилевтің этногенездік пассионарлық теориясы» (2022), <https://www.wikiwand.com>, Супер этнос, (14.09.2022).

Ulagat (2022), <https://ulagat.com>, Өнді киім. (Erişim Tarihi: 22.09.2022).

ИНФОРМАТОР

Бирталан Агнеш, 7 сәуір, 1961, Вударест. Профессор, Өтвөш Лоранд университеті, Жеке сұқбат: 25.05. 2022.

Алпысбес Мақсат, профессор, Еуразия ұлттық университеті, жеке сұқбат. 28.09.2022.

Тойшанұлы А. Халықаралық Түркі Академиясының Президент Кеңесшісі, 19. 09.2022.

Шокпаров Дәулет, Ұста Дәркембай атындағы қолөнер музейінің директоры, 30.09.1970, Алматы облысы, Талғар ауданы, 19.09.2022.